

Микола Бевз
Кафедра архітектури і реставрації,
Національний університет «Львівська політехніка», Україна
Кафедра Консервації Пам'яток, Люблінська Політехніка, Польща
e-mail: bevmist@polynet.lviv.ua
ORCID: 0000-0003-1513-7045

ПРО ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ФОРТИФІКАЦІЙ ТА ЦІННОЇ АРХІТЕКТУРНО-МІСТОБУДІВНОЇ СТРУКТУРИ МІСТА (НОТАТКИ ДО НАУКОВО-ПРОЕКТНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ – ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ ОПОРНИЙ ПЛАН ЛЬВОВА)

© Бевз М., 2021

Анотація. У статті виконано аналіз науково-проектної документації «Історико-архітектурний опорний план міста Львова» (2020 р.) в аспекті ідентифікації та охорони пам'яток фортифікаційного будівництва. Аналіз документації виявив малу увагу авторів до вивчення та висвітлення етапів розвитку фортифікаційних ліній Львова від XIII до XIX ст. Такий підхід привів до дискусійної ідентифікації багатьох об'єктів за їх історико-містобудівною та архітектурною цінністю, неточного їх датування, відсутності пропозицій з їх охорони. Зокрема, багато похибок містила оцінка комплексу фортифікаційних об'єктів т.зв. «Оборонної лінії Ф.Гетманта» з 1635 р.

Автори документації не провели аналізу етапів розвитку та оцінки різночасової містобудівної структури кварталів навіть у середмісті. Розвиток забудови в районах колишніх передмість також не був детально висвітлений. Але це ті ділянки, які були наповнені в минулому дуже важливими об'єктами та функціями. Характер забудови кварталів мав різну форму у залежності від часу виникнення ділянки. Самі ділянки розвивалися скачкоподібно разом з посуванням ліній міських фортифікацій далі від центру міста. Побудова нової модернішої лінії укріплень та її посування дозволяло інтенсифікувати забудову у ділянках, які раніше були за межами укріпленої території. Львів пережив шість таких великих етапів урбаністичних перетворень пов'язаних із розвитком та модернізацією укріплень від XIII до XIX ст. Цей взаємозв'язок розвитку фортифікаційних систем та архітектурно-просторової і розпланувальної структури є ключем до розуміння урбаністичної історії міста. Без детальної реконструкції фаз побудови фортифікацій неможливо правильно зорієнтуватися у характері змін архітектурно-композиційної та розпланувальної структури міста.

Наприклад, після винесення фортифікаційних об'єктів далеко за межі центрального району міста, почалися активні зміни та інтенсифікація процесів зведення житлової та громадської забудови у ділянках колишніх передмість, в яких до того домінували великі монастирські комплекси та двори-палаці нобілітету та заможних міщан. Кwartали тут почали змінювати характер своєї містобудівної структури, еволюціонуючи від форми кварталу з палацом та садом-парком на передмісті (їх у Львові на передмістях були десятки) до форми кварталу щільно забудованого протягом XVIII-XIX ст. рядовою забудовою. Сьогодні в нетрях таких

кварталів при їх уважному вивченні можна виявити заховані релікти первісної історії міста.

Павутина кварталів, розмічених густим мереживом довкола центру міста, також має закодовані індивідуальні сторінки унікальної урбаністичної історії. Історико-архітектурний опорний план міста є якраз тією науковою документацією, яка повинна розкривати всі специфічні риси різночасових містобудівних утворень – у тому числі появу та розвиток ліній фортифікацій, зміни гідрографії території, зміни планувальної мережі вулиць, зміни характеру забудови кожного кварталу. Згідно з положеннями Державних будівельних норм щодо розроблення історико-архітектурних опорних планів (2012 р.) слід виконати наукове вивчення, аналіз та класифікацію нерухомих об'єктів культурної спадщини міста за типами (археології, історії, монументального мистецтва, архітектури, містобудування, садово-паркового мистецтва, природного ландшафту, науки і техніки). Це вивчення та аналіз повинні завершитися визначенням етапів формування кожного комплексу. Для кожної міської ділянки повинні бути виявлені характерні риси та визначено цінності всіх об'єктів культурної спадщини за видами.

Особливо важливим елементом розвитку міської структури в минулому були фортифікації. Їх комплекси найбільше впливали на планувальну структуру міста. Фортифікації часто диктували розвиток міста у тому чи іншому напрямку. Тому теоретична реконструкція етапів розвитку міських оборонних систем є надважливим завданням для історико-архітектурного опорного плану.

Наше дослідження реалізоване у рамках виконання науково-дослідної теми кафедри Архітектури та реставрації Національного університету «Львівська політехніка» «Регенерація історичних архітектурно-містобудівних комплексів» (№ держреєстрації 0116U004110).

Ключові слова: історико-архітектурний опорний план, фортифікації, розпланувальна структура, пам'ятки архітектури і містобудування, місто Львів.

Постановка проблеми.

Давні міські укріплення є одним із специфічних видів оборонної архітектури. Поряд із будівлями замків, кварталів міської житлової забудови, монастирських комплексів та польових оборонних споруд, вони формували особливий вид архітектурно-містобудівних об'єктів. При їх будівництві часто поєднувалося вміння як архітектора, будівельника, так і військового інженера. Не так багато об'єктів міської оборонної архітектури дійшло до нашого часу. Тому кожен збережений сьогодні фрагмент міських оборонних фортифікацій, як правило, є цінним документом своєї епохи і потребує дбайливої охорони і збереження (Бевз та Оконченко, 2002). Львів є унікальним містом на карті України власне з погляду розвитку міських укріплень.

Питанню розвитку укріплень львівського середмістя було присвячено багато наукових праць. У першу чергу, слід було б назвати Франца Ковалишина, який на початку ХХ ст., співпрацюючи з істориком А.Чоловським, залишив зарисовки ще збережених у той час об'єктів або подав свої графічні реконструкції їх первісного вигляду.

До перших синтезуючих праць про лінії укріплень Львова треба віднести дослідження А.Чоловського (Czolowski, 1891). Наступним було дослідження Томкевича, в якому в загальних рисах подано схему розвитку укріплень міста від XIV до XVII ст. Цей автор використав широке коло джерел і йому належить перша всестороння оцінка міських укріплень і встановлення етапів їх зведення (Tomkiewicz, 1971).

Другим відомим автором який працював на цьому полі був Януш Вітвицький, якому належить реконструкція укріплень (трьох основних ліній) середмістя станом на кінець XVIII ст. Це єдиний архітектор який працював у досліджуваній темі. Проте його аналіз стосувався переважно відтворення вигляду споруд станом на XVII-XVIII ст. Але саме йому належить встановлення точного контуру Високого та Низького муру у планувальній структурі середмістя, уточнення кількості веж і башт та багато інших питань (Witwicki, 1971).

До питання висвітлення історії львівських фортифікацій зверталися також І.Крипякевич, який виконав уточнення багатьох дат львівської історії, О.Степанів розкрила загальні схеми розвитку міської структури, Я.Лобоцький виконав дослідження лінії Гетканта (Lobocki, 1982), Гронський (Гронський, 1979), В.Вуйцик, який подав історію окремих будівель, зробив виявлення прізвищ фортифікаторів, виконав уточнення робіт що проводилися у XVII ст. та ін. (Вуйцик, 1994). Сучасні автори О.Чернер, А.Рудницький, Я. Ісаєвич, В.Овсійчук торкалися питання лише у загальних рисах. Окремі аспекти розвитку укріплень заторкують у своїх дослідженнях Т.Гошко, М.Капраль, Ю.Диба та ін.

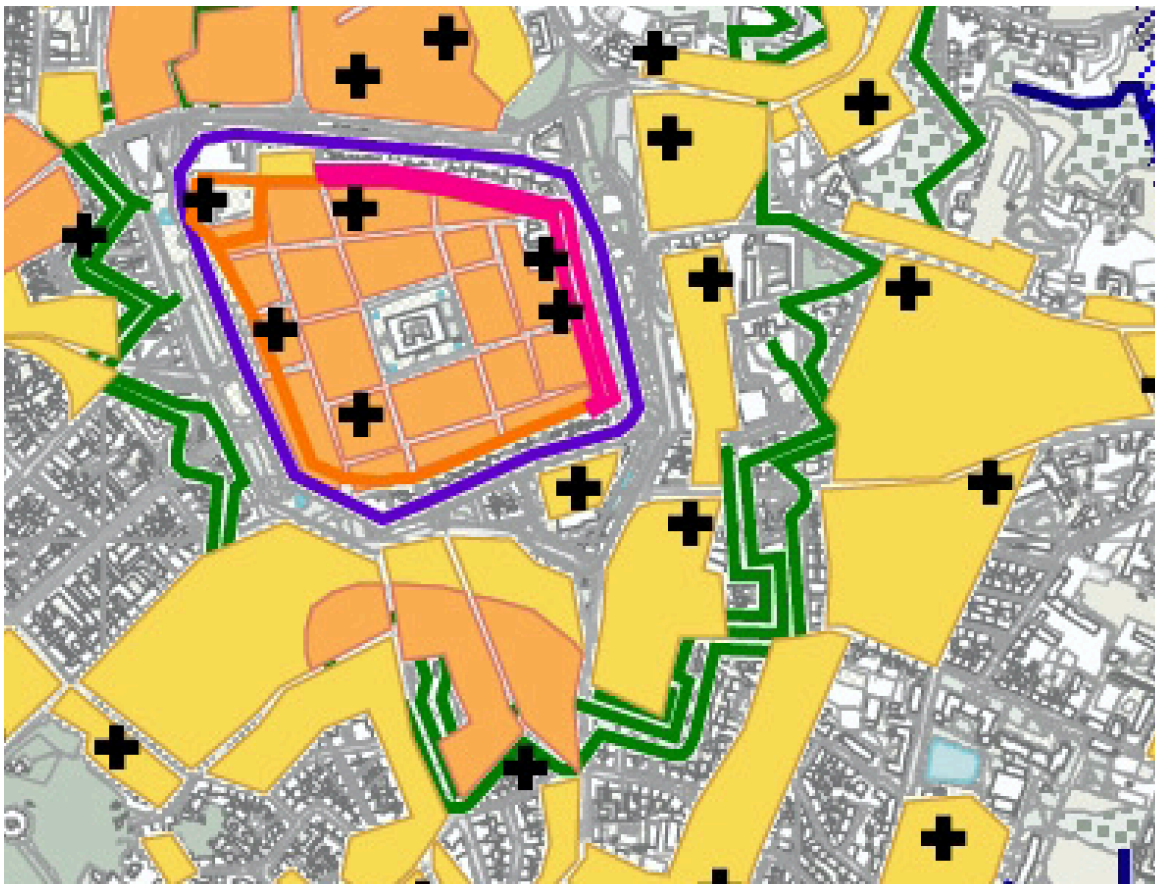
Другим автором, яким спробував систематизувати і уточнити загальну схему та реконструювати етапи стала Т.Трегубова. У праці цього автора викладено головні послідовні зміни у будівництві та модернізації міських укріплень у різні періоди (Трегубова та Мих, 1987). У дослідженні Р.Могитича висунута гіпотеза щодо перших етапів розвитку території середмістя.

Фортифікаційні комплекси були особливо важливим елементом розвитку міської структури в минулому. Їх комплекси найбільше впливали на планувальну структуру міста. Фортифікації часто диктували розвиток міста у тому чи іншому напрямку. Тому теоретична реконструкція етапів розвитку міських оборонних систем є надважливим завданням для розуміння архітектурної біографії міста та мусить бути дуже детально відображена в такій документації як історико-архітектурний опорний план.

Виклад основного матеріалу дослідження

Підприємством об'єднання громадян «Інститут культурної спадщини» Всеукраїнської Ради з охорони культурної спадщини (м.Київ) було розроблено науково-проектну документацію "Історико-архітектурний опорний план м. Львова" у 2018-2019 рр. (ІАОП, 2020). Ще на попередніх розглядах документації рецензентами вказувалося про поверхневий характер текстового викладу та графічного представлення окремих розділів документації. Особливі застереження виникали щодо наукової інтерпретації етапів розвитку Львова. У процесі виправлення документації, автори формально у тексті збільшили (нібито деталізували) кількість етапів розвитку архітектурно-планувальної структури міста, але у графічній частині далі залишилися чотири етапи, які не розкривають мети цього розділу згідно з вимогами ДБН Б.2.2-3:2012 (п.5.4.а), якими вимагається показати – «межі населеного пункту на кожному з етапів розвитку, *найважливіші історичні шляхи, вулиці, майдани, визначні історичні будівлі, споруди та комплекси, трасування збережених та втрачених ліній фортифікаційних укріплень*» (ДБН, 2012). Подаємо нижче фрагмент креслення історико-архітектурного опорного плану 3-го етапу розвитку планувальної структури Львова (рис. 1), який за класифікацією авторів, охоплює період від середини XIV до третьої чверті XVII ст. (ІАОП, 2020). Для будь-якого спеціаліста, який хоче зорієнтуватися у цьому етапі та розрізнити які «*вулиці, майдани, визначні історичні будівлі, споруди та комплекси*» виникають у різні часові відтинки у центральній частині Львова, така інформація відсутня. Крім того виникає логічне питання - яке ж обґрунтування виділення такого тривалого періоду? Адже у різні відтинки цього періоду виникають абсолютно різні за розпланувально-архітектурними ознаками комплекси, наприклад, сакральних будівель – а тут всі вони позначені однотипним хрестиком. Одним кольором на схемі показано зовсім різні

розпланувально-містобудівні комплекси і утворення – долокаційного міста, середмістя, передмість. Крім того, що на схемі не показано низку ключових об'єктів – наприклад, костел Чесного Хреста з 1534 р. чи костел ОО Єзуїтів (який змінив суттєво планувальну структуру середмістя та ліній фортифікацій на початку XVII ст.), будівлі синагог та ін., вона демонструє абсолютно неглибокий, спрощений підхід до аналізу розвитку міста. Львів, місто з найбагатшою архітектурною історією, яка достатньо повно представлена у наукових публікаціях, не заслужив на таку, у поверхневий спосіб, виконану документацію. Ми пригадуємо «історико-архітектурні опорні плани», які доводилося бачити у виконанні інституту «Укрзахідпроектреставрація» ще наприкінці 1980-у 1990-ті роки. Це були справжні аналітичні та змістовні роботи. На жаль, сьогодні при незмірно більших технічних виконавських можливостях проєктантів, реалізуються спрощені підходи до виконання науково-дослідних та проєктних завдань.

Рис. 1. Фрагмент схеми 3-го етапу розвитку Львова з матеріалу ІАОП (ІАОП, 2020).

Окремо слід вказати на помилки та неточність у розкритті етапів розвитку та показі унікальної системи фортифікацій міста. Показані етапи розвитку міста не корелюються з етапами розвитку фортифікаційних поясів. Наприклад, для третього етапу розвитку міста XV-сер. XVII ст. (рис. 1), не позначено укріплень найстарішої частини міста – т.зв. долокаційного міста. Хоча ці укріплення без сумніву існували та є наукові публікації про їх конфігурацію та локалізацію. Натомість на схемі, у центральній частині міста позначено лінію бастионних укріплень, які тут не могли бути реалізовані у першій половині XVII ст. Високий оборонний мур позначено без вказання веж, башт та брам (рис.1). Хоча останні суттєво впливали на розвиток розпланувальної структури територій передмість. Подібно простою лінією без вказання бастей та бастионів показано укріплення Низького муру та т.зв. “третьої оборонної лінії”. Південне прясло Низького муру автори взагалі забули показати. Не позначено оборонних комплексів Галицької та

Краківської брам, які мали складні та специфічні різночасові оборонні споруди. Забули автори й про особливу систему укріплень монастиря Бернардинів, частина з яких збережена до нинішнього дня. Подібно не позначено й укріплень монастирів Кармелітів Босих, монастиря Бенедиктинок, Василянського монастиря Св. Онуфрія та ін.

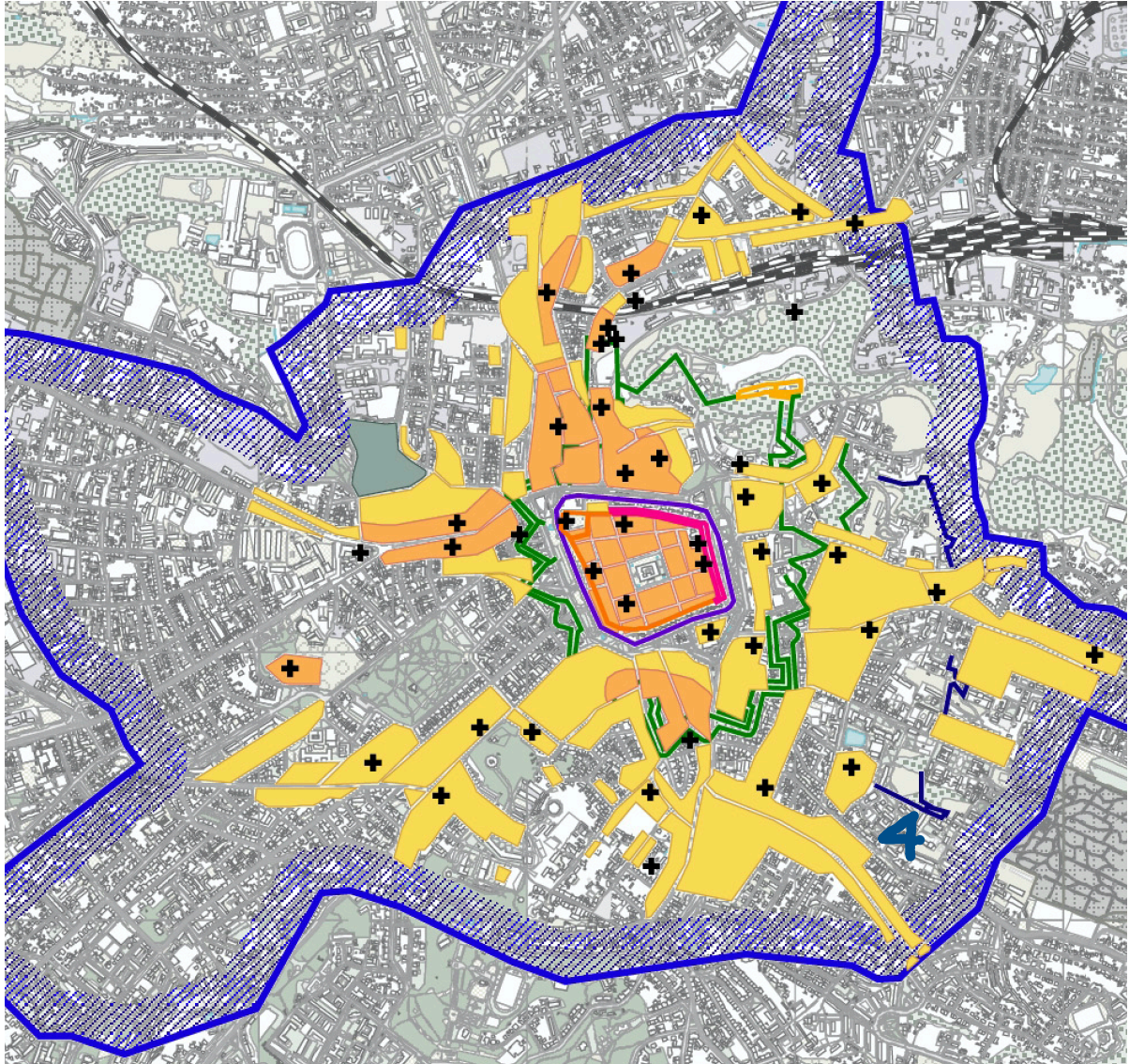
Про лінії бастионних укріплень в тексті роботи сказано лише одним реченням, констатуючи її існування, але не розкриваючи її розпланувального характеру та особливостей споруд. Не подано жодної їх характеристики. Немає жодних даних про лінію Ф.Гетканта, не охарактеризовано лінію Беренса, не вказано у якій мірі була реалізована лінія Десро. Але ці оборонні пояси суттєво вплинули на розвиток розпланувально-просторової структури міста.

Рис. 2. Фрагмент кресленика ІАОП. Нами позначено залишки фортифікацій на вул. Підвальній, які проігноровані авторами: 1 – Залишки вежі Римарської та Високого оборонного муру; 2 – бастея та фрагмент Низького муру біля вежі Корнякта; археологічні залишки Руської брами; 3 – Низький мур біля Міського арсеналу, 4 – бастея у підвалі будинку на вул. Братів Рогатинців 32; 5 – археологічні залишки та відтворений фрагмент Шевської бапти Високого муру.

У третьому томі видання «Пам'ятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР» (Пам'ятники, 1985) на с. 80 подано під охоронним номером 327 – «Стіни міських укріплень, кін. XIV-поч. XV ст.». Із описаних у цьому томі об'єктів, автори включили і позначили лише фрагмент стіни (Високого оборонного муру) на проспекті Свободи. Але дисгармонійної забудови, яка повністю закрила автентичні рештки цієї оборонної пам'ятки автори не позначили. Чому решта об'єктів Високого муру – залишки вежі Римарської, фрагмент стіни у підвір'ї Королівського арсеналу, залишки вежі Мулярської, не віднесено до позиції 327 нам незрозуміло. Щоправда частина цих об'єктів пропонуються до взяття на облік. Але ж вони вже були внесені реєстр та мають охоронний номер. Чому до «пропонованих» не включено також бастею

Низького муру поряд з Успенською церквою, фрагмент Низького муру біля Міського арсеналу також неясно? (рис. 2). У цитованому нами виданні під номером 1266 вказано як пам'ятку залишки бастей Низького муру у підвалах будинку на вул. Братів Рогатинців, 32. Її не позначено як окрему пам'ятку на кресленнях (рис. 2). Оскільки ця пам'ятка має власний номер її слід було позначити, не зважаючи, що автори позначають як пам'ятку сам будинок.

Рис. 3. Суміщена схема третього (сер. XIV-сер. XVII ст.) та 4-го (др.пол. XVII-третья чв. XVIII ст.) етапів розвитку Львова за документацією ІАОП (ІАОП, 2020). Залишки оборонної лінії Ф.Гетканта на схід від середмістя позначено нами цифрою 4. Залишки лінії Гетканта в інших частинах міста авторами не ідентифіковано та не позначено. Зокрема, на Цитаделі, на вул. Архипенка, Золотій та в інших місцях.

В таблиці з пропонуваними до взяття на облік об'єктами археології (ІАОП, 2020; т. V) є кілька позицій (це №36-41), які позначаються як залишки (фрагменти) фортифікацій XVII ст. Їх подано без назв, хоча належало б чітко вказати до якої оборонної лінії вони належать та з якого часу будівництва ці фрагменти походять. Наприклад, вкажемо, що позиції 36-38 належать до залишків т.зв. оборонної лінії авторства Яна Беренса з 1678-1680 рр. Ця лінія будувалася у конкретний відтинок часу за панування короля Яна III Соб'єського, а в таблиці вказано неправильне її датування - «перша половина XVII ст.». Натомість позиції 38-41 належать до

оборонної лінії, що зводилася за проектом Гетканта у 1635-1640-х рр. Ці об'єкти справді належать до першої половини XVII ст. В таблиці не подано назв та адрес для жодного з цих об'єктів. 38 позиція - це гіпотетичні залишки наріжного північно-східного бастиону, валу куртини та 4-кутного бастиону. Доцільніше було подати номери окремо кожного з цих об'єктів: 38а – земляні залишки бастиону; 38б – залишки валу куртини, 38в – залишки 4-кутного бастиону. Позиція 37 на нашу думку може належати до укріплень території костелу Св. Войцеха. Це слід було б відобразити в назві об'єкту. Позначення - 39 це бастион комбінованої форми з т.зв. «кліщами» на чолі прясла лінії Гетканта. Позначення форми плану цього бастиону є дискусійним як і позначення іншого більш південного наріжного бастиону (див. рис. 3 та 4, з позначенням конфігурації бастиону на плані Ж.Десфіля). На наш погляд археологічними залишками в натурі є лише фрагменти валів чола бастиону. Решту його фланкуюючих елементів втрачено, накрито будівлями.

Слід вказати, що лінія Гетканта мала велику протяжність і зводилася у особливий спосіб. Земляно-мурованими були лише бастиони, а куртини зводилися використовуючи природні особливості рельєфу у формі звичайних невисоких земляних валів, які часто не бігли неперервною лінією, а насипалися фрагментарно у найбільш підхожих місцях (Лобоскі, 1982). Нерозшифрована позиція 41 може належати хіба що до оборонних стін монастиря Боніфратрів, у чому маємо великий сумнів. Цей об'єкт не належить до фортифікацій лінії Гетканта. Про це також слід було вказати у кресленку та в записці.

З наукового погляду виглядає дуже важливим завданням - попереднє визначення повного переліку пам'яток фортифікаційної культурної спадщини з різних містобудівних етапів розвитку Львова. Складання такого списку має як історико-архітектурне, так і пам'яткоохоронне значення. Наступна ідентифікація об'єктів списку на історичних планах та на плані сучасного міста дозволила б виявити точні місця їх локалізації та розробити пропозиції з їх охорони та занесення в Державний реєстр нерухомих пам'яток України. При науковій інтерпретації фортифікаційних об'єктів дуже важливо розглядати їх не поодиноці, а як оборонні комплекси з певного часу та призначення. На жаль, такої оцінки при розробленні ІАОП не було виконано.

Спробуємо розкрити особливості будівництва фортифікацій у Львові на прикладі періоду XVII–XVIII ст. В урбаністичному плані цей період характерний двома цікавими явищами. Перше полягає в тому, що у XVII ст. довкола середмістя було зведено низку укріплених монастирів і храмів, які створили дуже цікаву систему архітектурно-просторових домінант на схилах Полтвинської улоговини.

Друге полягало у намаганні спорудити довкола території середмістя разом з передмістями новий пояс укріплень, який був би придатний підвищити обороноздатність міста, яке дуже часто перебувало під загрозою ворожих вторгнень та розбійних нападів.

Реалізація першого урбаністичного явища не була спеціально спланованою акцією. До певної міри виникнення та розбудова як католицьких, так і українських монастирських комплексів у Львові мала виразно місіонерський характер. Для одних Львів був великим східним форпостом у поширенні свого впливу. Для інших – він був, навпаки, одним із найбільш західних центрів релігійної та національної самоідентифікації. У будівництві святинь у Львові відзначалися також вірмени і протягом деякого часу реформістська церква. Активне змагання у “здобуванні” міської території та будівництві сакральних комплексів привело у середині XVIII ст. до появи унікального містобудівного утворення. За, приблизно, 150 років довкола середмістя на схилах та пагорбах полтвинської улоговини утворився дуже своєрідний в композиційно-містобудівному відношенні пояс монастирів і храмів, до якого входили 46 об'єктів.

Як бачимо цей своєрідний пояс, обведених мурами храмів та монастирів, налічував на середину XVIII-го століття близько 50 об'єктів. З історико-містобудівного погляду наявність такого кільця є дуже цікавим явищем, яке не зустрічаємо в інших українських містах. В XVII ст.

ці монастирі входили як складові елементи до зовнішнього поясу оборонних бастионових укріплень Львова, доповнюючи його як самостійні форти. Низка об'єктів із цього поясу були втрачені у XIX-му або XX-му столітті. Це костел Св. Станіслава, костел монастиря Кармелітів Черевичкових (будівля келій XVII ст. збережена досьогодні, але не перебуває на обліку як пам'ятка), колишня церква Св. Духа із будівлями греко-католицької семінарії, церква Св. Хреста, такого ж найменування костел та деякі інші об'єкти. Унікальне містобудівне утворення кільця монастирів та храмів XVII-XVIII ст. довкола середмістя ніяким чином не відображено в матеріалах історико-архітектурного опорного плану, хоча це кільце є важливим елементом історичної композиційно-розпланувальної структури центральної частини міста.

У XVII ст. відбувається активний розвиток міста за рахунок передмість. Оскільки місто у цей час постійно перебувало під загрозою ворожих вторгнень, відповідно, виникла проблема будівництва нових укріплень довкола середмістя, які би включали також передмістя. Дбаючи про покращення обороноздатності, у місті в XVII ст. було опрацьовано кілька проектів створення новітніх укріплень, які включали міські та передміські території. Ініціаторами спорудження нових оборонних ліній найчастіше виступали мешканці передмість. У відповідь на їх звернення, за участю міських архітекторів та королівських інженерів-фортифікаторів було розроблено низку проектів, які можна умовно розділити на дві групи. Перша це проекти вдосконалення та добудови існуючих оборонних укріплень міста (роботи А. Дель Аква, П. Гродзицького, Д.Бріано). До них можна віднести також проекти укріплення окремих монастирів, які знаходилися за мурами міста Бернардинського, Кармелітів Босих, Св. Лазаря, Св. Юра, Св. Онуфрія та ін. Причому зустрічаємо серед них як проекти створення оборонних мурів найпростішого характеру (монастир Св. Лазаря), так і плани будівництва досконалих бастейних чи бастионних укріплень (монастир ОО. Бернардинів, монастир ОО. Кармелітів Босих, комплекс собору Св. Юра).

Друга група це проекти створення нової оборонної лінії, яка би охоплювала для захисту територію передмість. Сьогодні маємо кресленики трьох таких проектів (це роботи Ф. Гетканта, Я. Беренса, Десро). Про ще кілька проектів маємо лише письмові згадки щодо їх розгляду магістратом (проект А. Пасароті, П. Римлянина, Б. Морандо та ін.), але їх креслення дотепер не віднайдено. З праць істориків архітектури В. Томкевіча та В. Вуйцика можна також навести прізвища інших фортифікаторів, які працювали над вдосконаленням львівських укріплень у XVII ст. Це – Бернардо Морандо (1589 р.), Авреліо Пассаротті (1607 р.), Теофіл Шемберг (1608 р.), Павло Римлянин, Амброзій Прихильний і Войцех Капінос (проект 1614 р.), Микола Руцький (1614 р.), Вільгельм Апельман (1615 р.), Павло Гродзицький (1633 р.), Фридерик Геткант (1634–1635 рр.), Яків Боні (1647 р.), Андреа дель Аква (1652 р.), Ян Беренс (1678–1682 рр.), Десро (1695 р.) (Вуйцик, 1994b). Факти показують, що Львів, який був одним з найбагатших міст на території тодішньої південно-східної Польщі, робив послідовні спроби спорудження досконалішої новітньої системи укріплень.

Варто відзначити, що фактор будівництва нових укріплень часто спричинював ще одне цікаве явище у містах даного періоду виникнення “паралельного” нового міста біля вже існуючого. Суть цього явища полягала у тому, що на передміських територіях поряд із старим містом (поза його середньовічними міськими укріпленнями), закладалося ще одне місто, але з досконалішою бастионою системою фортифікацій, розрахованою на автономну оборону або на створення зовнішнього поясу який боронився спільно мешканцями нового і старого міста. Всі львівські проекти передбачали другий варіант створення фортифікацій.

Дуже часто, це нове місто закладалося на підставі окремого локаційного привілею. У Львові жителі Галицького передмістя на початку XVII ст. неодноразово робили спроби утворити незалежне місто та звести пояс бастионових оборонних споруд. Але ці наміри так і не були доведені до кінця, хоча певна частина укріплень довкола львівських передмість все-таки була

збудована. Вперше, мешканці Галицького передмістя звернулися до короля Сигізмунда III з проханням про надання привілею на закладення у передмісті нового міста під назвою Володислав у 1607 р. (Czerner, 1997). Власне у відповідь на цей запит, король скерував до Львова інженера Авреліо Пассаротті із дорученням опрацювати проект створення нової фортифікаційної лінії. Пассаротті виконав проект, а мешканці навіть почали його втілювати. Проте, ці плани не були реалізовані у зв'язку із протестами львівського магістрату, під юрисдикцією якого були передміські ґрунти.

Рис. 4. Фрагмент карти міста Львова Дю Дефі з 1766 р. з позначенням наріжного південно-східного бастиону лінії Гетканта.

Рис. 5. Південно-східний наріжний бастион лінії Гетканта. Фрагмент карти 1829 р.

Згодом, у 1634–1635 рр., передміщани галицького передмістя зорганізувавшись, роблять ще одну спробу укріпити свою територію і починають насипати земляні бастіони та копати фоси (Кісь, 1961). Але, з різних причин і ці роботи також не були завершені. Цього разу нове місто мало постати за згодою короля Владислава IV із назвою Казимирів (Tomkiewicz, 1971). Проект нових укріплень у 1635 р. опрацював інженер Фридерик Геткант.

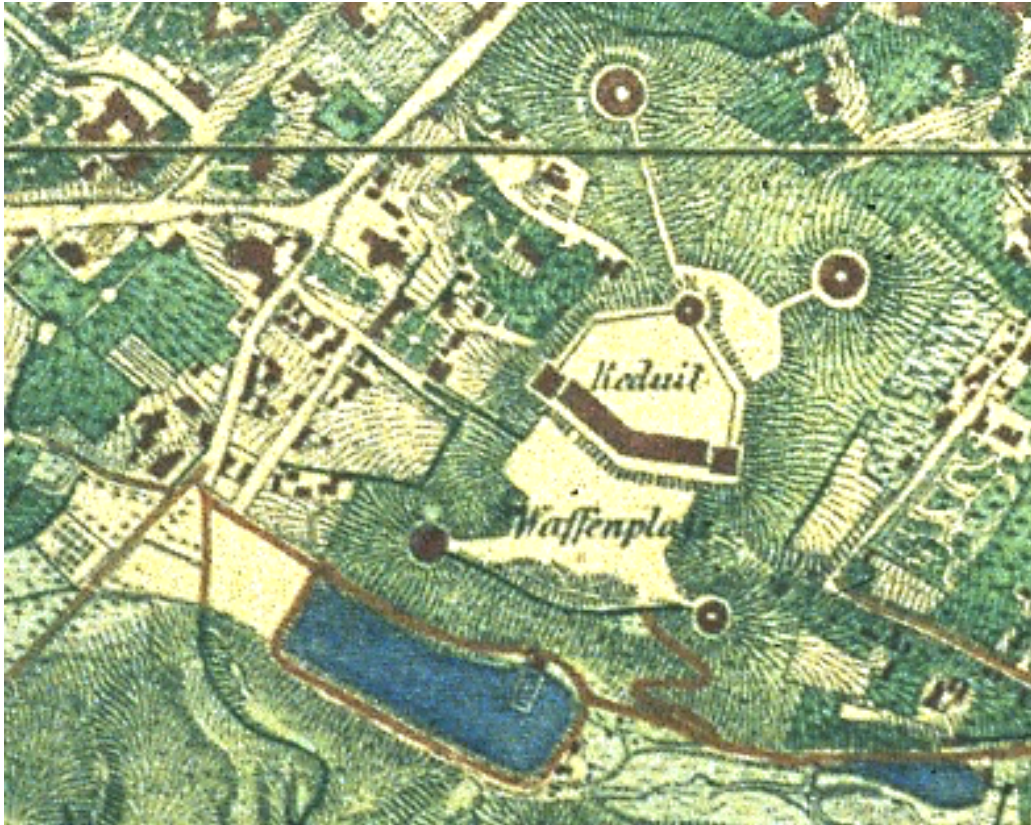

Рис. 6. Укріплення Цитаделі на карті з 1861 р. Південна частина комплексу позначена з двома вежами та валом між ними.

Рис. 7. Пелчинський став у Львові на олійному полотні Антонія Лянге з 1824 р., фрагмент (Lange, 1824). Цитадельні укріплення у час малювання картини ще не існували, проте бачимо на горі зображення валу з великою мурованою брамою.

Варто зауважити, що залишки оборонної лінії Гетканта позначені на кількох історичних картах, зокрема на плані Львова 1766 р. виконаному Жаном Ігнацієм Десфіллем (рис. 4), на карті Ф. фон Міга з 1782 р., на картах з початку XIX ст. (рис. 4, 5, 6, 10). Особливо виразно ці укріплення відчитуються у східній частині міста, де фрагментарно прослідковується оборонна лінія, яка, за формою, нагадує бастионову лінію, запроєктовану Фридериком Геткантом у 1635 р. Для точнішої атрибуції цієї оборонної лінії потрібно було б продовжити колишні дослідження Я. Лобоцького (Lobocki, 1982), почавши із натурних обстежень території, по якій вона пролягала, та провівши аналіз її технічно-стилістичних характеристик, щоб в'ясувати чи не було включено до неї раніше будованих валів за проектом А. Пассаротті. Адже відомо, що вали Пассаротті було розпочато насипати (Вуйцик, 1994).

Головним недоліком документації ІАОП вважаємо дуже схематичне відображення оборонної лінії Гетканта на всіх кресленнях та відсутність позначень добре збережених фрагментів цієї лінії. Насамперед, слід вказати на найбільш збережений об'єкт лінії – вал, що збережений на первісну висоту у південному пряслі гори Цитадель. У тілі валу збереженою є й мурована в'їзна брама. Хоча мури брами презентують архітектурні елементи XIX ст., її зображення на картографічних та іконографічних документах з кінця XVIII – поч. XIX ст. свідчить про спорудження цього об'єкту у часи раніші ніж будівництво австрійських фортифікацій Цитаделі у 1855 р. Тобто брама, як і сам вал, могли бути зведені у часи будівництва лінії Гетканта. Цілком можлива поява брами у зв'язку з якимись роботами з модернізації укріплень Гетканта наприкінці XVII чи у XVIII ст. Можливо вал та брама зведені як частина лінії Гетканта, пізніше доглядалися та були модернізовані як об'єкти, що були частиною оборонного двору київського воєводи Потоцького. Двір воєводи існував на горі ще до зведення австрійською владою цитадельної фортеці. Висувалися гіпотези про те, що цей вал міг бути частиною так званих турецьких шанців, які зводилися на горі у 1672 р. (Оконченко, 2009; Дубик, Піняжко, 2009). Проте ці припущення викликають сумнів, оскільки шанці зводилися турками для артилерійського обстрілу міста і мали би мати головні споруди з північного, а не з південного боку гори. Збережений на повну висоту вал XVII ст. у південній частині гори слід було б ретельніше дослідити та відповідно інтерпретувати у графічній та текстовій частині роботи ІАОП.

Підтвердженням ранішого (ще до побудови Цитаделі) існування валу у цій частині гори є його позначення на планах з 1820, 1829, 1844 рр. (Plan, 1820) (рис. 6). Зокрема на плані з 1820 р. на горі з південного боку позначено широкий вал дещо нерегулярного нарису. Тут також у південно-західному куті (це на схилі гори) міститься порохівня, яка з трьох сторін має територію обгороджену муром.

Оборонна бастионна лінія Ф.Гетканта особливо добре позначена на карті Львова 1820 р. з Віденського військового архіву (Plan, 1820). Позначено, що вали Гетканта починаються від гори Лева у формі довгої великої лінії валу трикутної форми у плані, з наріжником навпроти монастиря Св. Войцеха (який позначено як склад пороху). Цікавим є той факт що на цьому відтинку лінія валу не має рис бастионної лінії і наріжники не вирішені у формі бастионів (чи не є це ознакою якоїсь старішої системи укріплень до якої лінія Гетканта була додана?). Лінія валу іде в напрямку на південь до місця пізнішого розташування монастиря Францісканок, але тут обривається біля будинку №61. На території кварталу костелу св. Антонія лінія не показана. Далі лінія валів з'являється за східною частиною будівлі колегії Піярів. Тут показано двочастинний бастион з ровом дуже цікавої форми. Спочатку це сплющеної форми плану бастион від південного рогу якого виступає довгий трикутний бастион, але трикутник орієнтовано у поле не рогом, а меншою стороною.

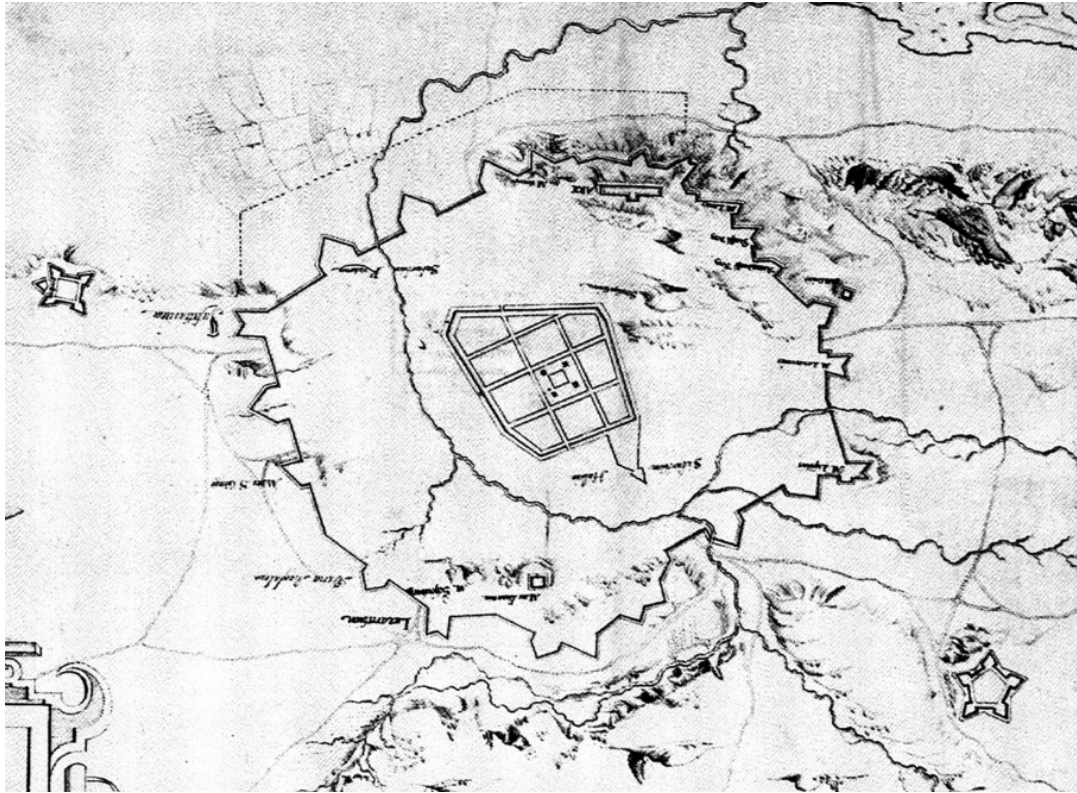

Рис. 8. Проект укріплень передмість Львова виконаний Ф.Геткантом у 1635 р. (Геткант, 1635).

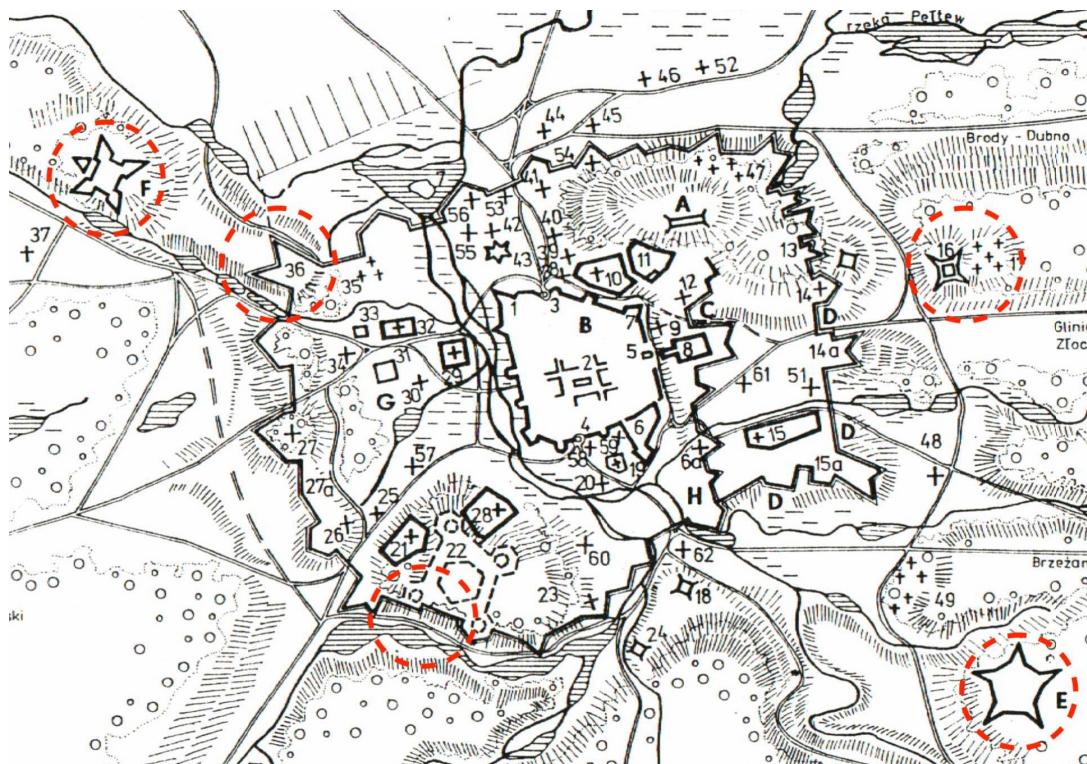

Рис. 9. Схема нарису фортифікацій Львова XVII ст. з укріпленими лініями Ф.Гетканта та Яна Беренса (опрацьовано Яном Модестом Лобоцьким (Łobocki, 1982). F - північно-західна «Цитадель» на Краківському передмісті з проекту Ф.Гетканта; E - південно-східна «Цитадель» на Галицькому передмісті з проекту Ф.Гетканта; 16 - замок князів Вишнівецьких; 17 - церква Благовіщення Пресвятої Богородиці з цвинтарем; 36 - кліщевидний бастион на "Mons Justitiae" (на горі Страт).

Таке вирішення нагадує форму т.зв. "кліщів" (рис. 10). На південь від бастиону вниз по рельєфу показано пряму лінію валу, яка обривається підходячи до забудови по вул. Пекарській. За валом у бік міста розташований великий регулярний сад колегії Піярів.

Храм колегії піярів показано не червоним а чорним кольором з заливкою сірою аквареллю (це може означати що він у стані будови або руїни?). В апсидній частині позначено прямокутної форми поперечну будівлю чи приділ.

Вал знову показано на правому боці від вул. Пекарської після закінчення саду за палацом, що його позначено №422. Зліва і справа від палацу показано ще якісь будівлі. Посередині саду - правильної прямокутної форми водойма.

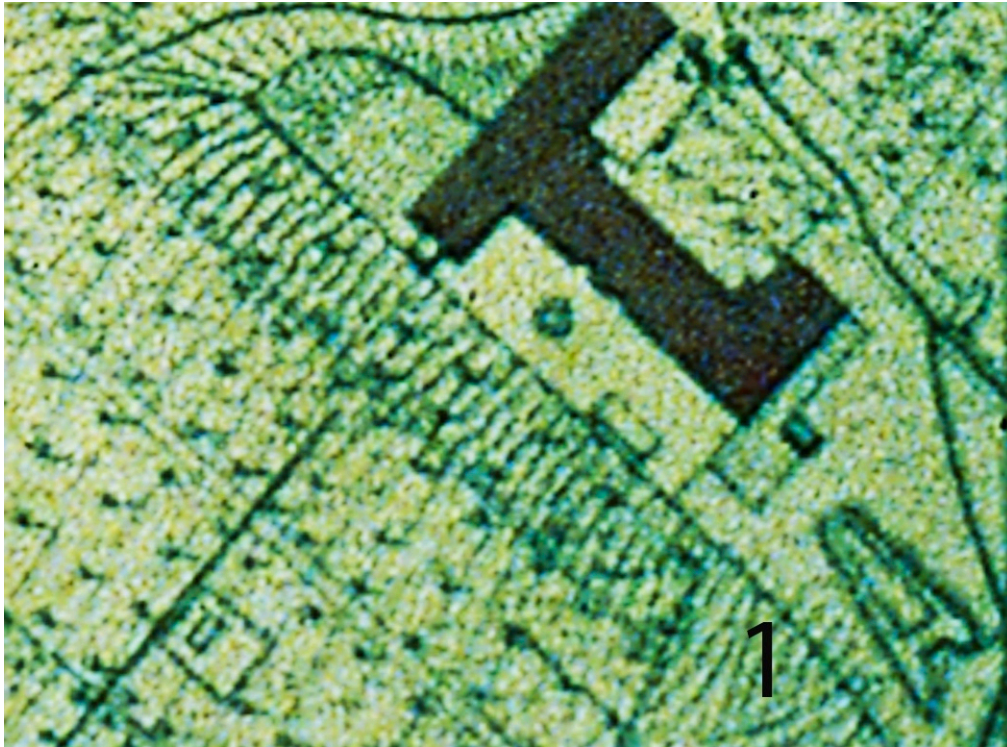
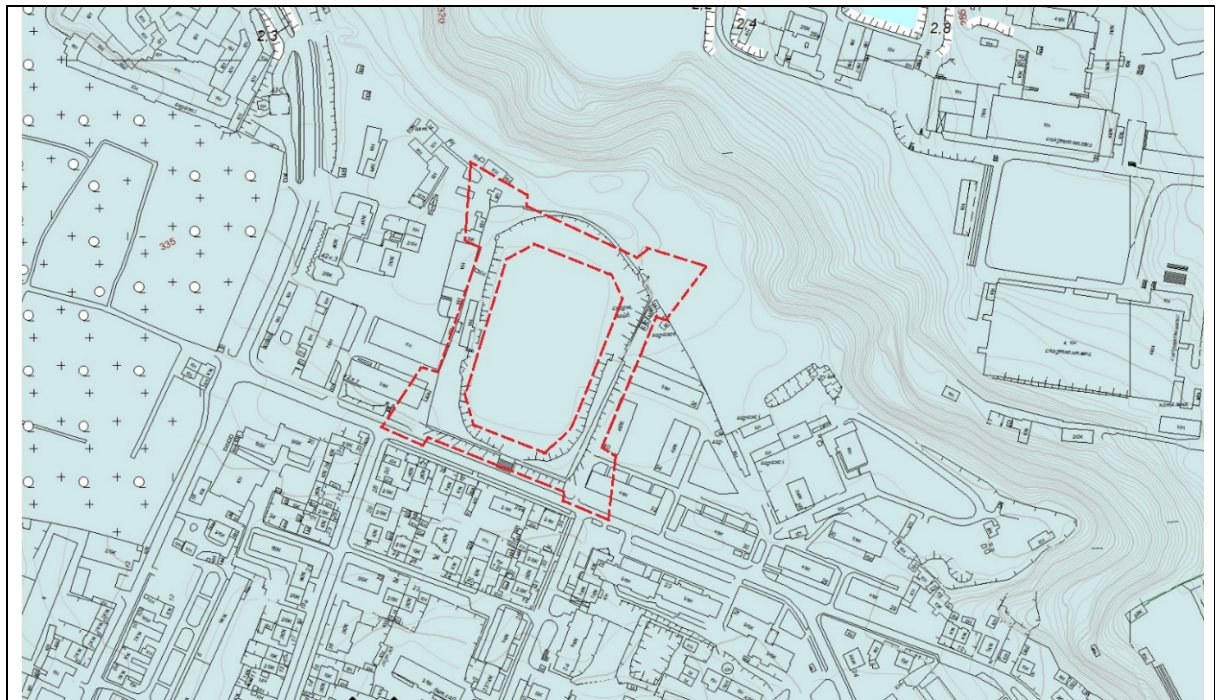

Рис. 10. Залишки бастиону лінії Гетканта (позн. 1) біля колегії Піярів на карті Львова з 1844 р.

Наріжник валу нарисовано повністю включаючи пряму ділянку валу що повернув тут на захід і доходить до ділянки монастиря Сакраменток. Форма наріжника у плані вирішена на таких самих засадах, як і біля колегії Піярів. Це двочастинний бастион видовженої прямокутної форми, лінії валів якого не паралельні а дещо розходяться у зовнішньому напрямку. На відміну від попереднього, у цьому бастионі до зовнішньої частини бастиону додано ще невеличкий трикутний вал-платформу. Ровом оточена лише друга зовнішня частина наріжника. Біля монастиря Сакраменток вал обривається. Можна вгадати ще місце його проходження за вузькою смугою території між південною межею ділянки монастиря сакраменток та північними межами двох ділянок (461 і 462) біля потоку Пасіки (по вул. К. Левицького). Далі на захід чи на південь залишки валів цієї лінії не позначені. Вони відсутні на горі біля 28 школи (тут в підніжжі позначена цегельня) і на цитадельній горі. Загалом карту 1820 року слід було використати як підоснову для реконструкції оборонного поясу Гетканта.

Особливу увагу слід звернути на пошук слідів двох фортів, які на плані-проекті Гетканта позначені літерами F та E. Ці форти були частиною укріплень Львова, що їх запропонував звести Фридерик Геткант. Вважалось, що ці форти не були зведені. Насправді їх, мабуть, почали зводити першими. На залишках форту «F» у час після Другої світової війни було влаштовано

стадіон, а згодом базар. Залишки цього унікального об'єкту поч. XVII ст. збереглися донині (рис. 11), але вони не відображені в текстовій та графічній частині історико-архітектурного опорного плану.

Рис. 11. Гіпотетична реконструкція бастионного форту оборонної лінії Ф.Гетканта 1635 р. в районі вулиці Золотої (М.Бевз, 2020). Не виключаємо також можливого місця розміщення цього форту у районі будинку №28.

Думаємо, що подібно, можна було б відшукати сліди п'ятикутного форту «Е» на південно-східних околицях Львова у районі Снопківської гори (рис. 8 та 9).

На креслениках ІАОП території втрачених оборонних споруд мають бути позначені як втрачені фортифікаційні об'єкти, адже цілком можливо, що їх залишки можуть бути збережені у ґрунті або під забудовою. Знакові фортифікаційні об'єкти всіх періодів потрібно точно локалізувати та показати на креслениках, оскільки відомо, що деякі з них фрагментарно збережені та ще дотепер «читаються» у структурі рельєфу.

Як втрачений археологічний об'єкт в історико-архітектурному опорному плані вказано місце церкви Благовіщення Пресвятої Богородиці та цвинтаря у районі вулиці Харківської. Але поряд з цим храмом, на захід від нього знаходився укріплений двір князів Вишневецьких [Loboski, 1982]. Пошуки місця його розміщення автори не проводили та не згадали про цей об'єкт у текстовій частині. Якщо звернутися до карт Львова початку XIX століття, то місце розташування цього об'єкту неважко відслідкувати. Отже цей об'єкт теж слід додати до креслень та текстової частини роботи. Укріплений чотирма бастеями чи баштами двір Вишневецьких позначено на карті Жана Десфіля (рис. 12).

Роботи Яна Беренса у розбудові львівських передміських укріплень XVII ст. проаналізовано у нових дослідженнях (Бевз М. та Оконченко І., 1999; Бевз М. та Оконченко І., 2000). Зафіксовано, що у 1678–1682 р., за клопотанням гетьмана Станіслава Яблоновського, у Львові під керівництвом Беренса проводилось будівництво земляно-мурованих фортифікацій нової бастионної системи (Jozefowicz, 1854). Спочатку були проведені роботи біля гори Високий Замок (можливо, що при цьому було модернізовано бастіони, які у 1589 р. насипано за проектом Б. Морандо). Пізніше, згідно проекту, на узгір'ї, зі східної сторони міста було попередньо

укріплено монастир Кармелітів Босих. За даними, які наводить Т. Юзефович від нього почали насипати вал аж поза монастир Кармелітів черевичкових (Jozefowicz, 1854).

Рис. 12. Укріплений двір Вишневецьких з чотирма наріжними бастеями чи баштами на карті Ж.Десфіля з 1766 р.. Біля двору розташований невеликий регулярний парк. На схід від двору позначена церква Благовіщення Пресвятої Богородиці, оточена щільним кільцем дерев.

Про те, що дата спорудження даної оборонної лінії, згадана у хроніці Т. Йозефовича, є вірною, як і те, що цей вал був реалізацією проекту Беренса свідчать архівні міські документи XVII ст., де неодноразово згадують про витрати на спорудження Яном Беренсом новітніх укріплень. Саме таку версію розвивали у своїх працях В. Томкевіч, Я. Лобоцький та В. Вуйцик, на відміну від деяких інших авторів, котрі вважали, що проект Беренса взагалі не був реалізований. На підтвердження авторства Я. Беренса та особливого масштабу й архітектури щодо реалізованої у Львові наприкінці XVII ст. оборонної лінії (рис. 13, 14) можна висловити ще кілька додаткових аргументів. Найвагомішим з них є унікальне фото, з кінця XIX ст., на якому зафіксовано розбирання південно-західного наріжного бастиону лінії Беренса (рис. 15). Цей бастион впирався у русло Полтви і на вершині, судячи з плану мав надшанець. Фото наглядно демонструє габарити споруди, яка мала двоярусні каземати. Це надзвичайно цінна інформація, оскільки при археологічних дослідження південно-східного бастиону лінії Р. Могитичем було виявлено лише одну камеру казематів.

В документації ІАОП немає схеми, яка рекомендована в ДБН Б.2.2-3:2012, п. 4.2.3. - в) історичні райони населеного пункту (1:10000, 1:25000, 1:50000). Ця схема закономірно повинна бути виконана після виявлення і аналізу етапів розвитку міста та пов'язуючи це районування із фортифікаційними лініями, які служили головними бар'єрами та обмеженнями для планувально-просторового закладення міських ділянок. Якщо такого змісту схемою можна було б зignorувати, виконуючи історико-архітектурний опорний план малого міста, то як можна не виконати таку схему для Львова. Адже це синтезуючий документ, завдяки якому ми повинні чітко бачити за результатами ІАОП, де є збережені архітектурно-розпланувальні комплекси XIII

чи XIV ст., чи XVII ст., де є збережені ділянки «міста-саду», а де є комплекси палацово-паркових шляхетських садиб (яких було близько сотні на передмістях Львова) і т.д.

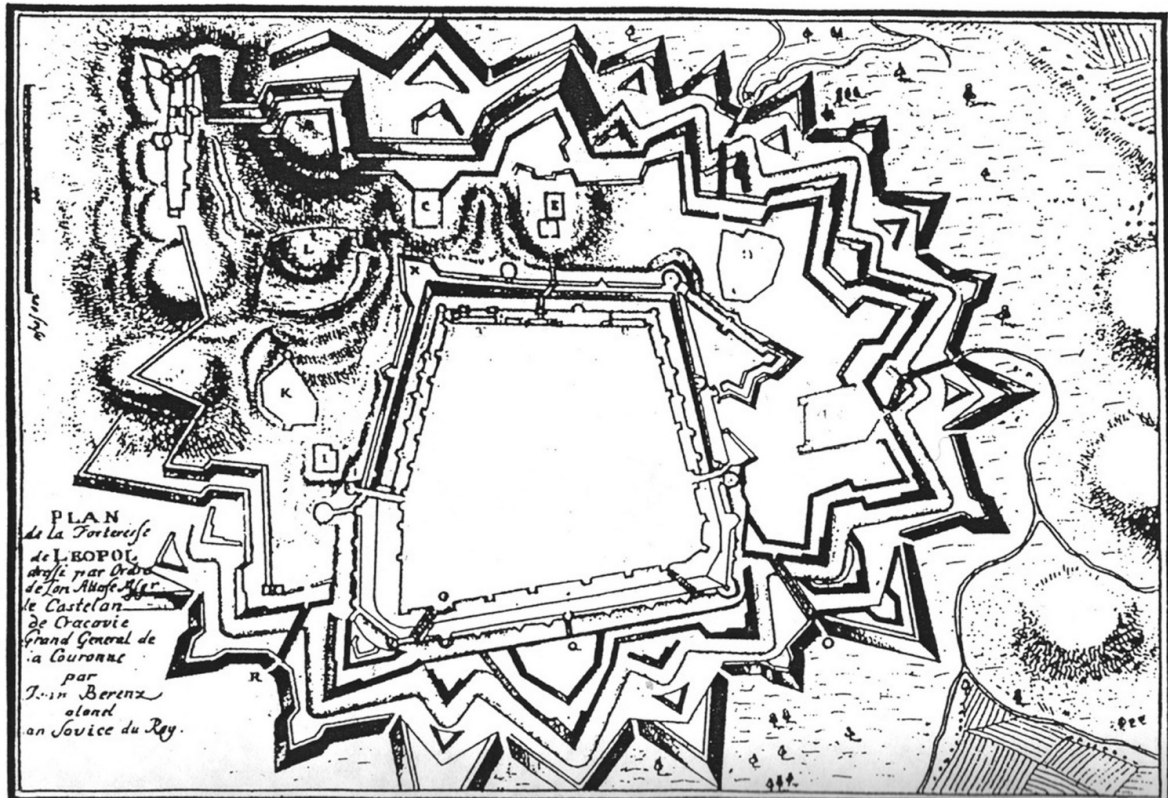

Рис. 13. План-проект укріплень Львова Яна Беренса (Беренс, 1680).

Подібно в документації історико-архітектурного опорного плану відсутня схема, яка потрібна за вимогами ДБН Б.2.2-3:2012 (п. 4.2.3.д) «Видове розкриття пам'яток архітектури та містобудування (1:5000, 1:10000)». Представлена в ІАОП схема «Композиційно-художня оцінка» за змістом не відповідає на ті завдання, які повинні вирішуватися та розкриватися у цьому розділі. На схемі формально представлено лише вузли, вісі, доміанти і головні оглядові точки. Натомість за вимогами норм належить представити - зони огляду пам'яток архітектури, що є архітектурними доміантами і акцентами; оглядові точки, осі, фронти; зони формування видів; характерні відстані (якісні пороги) видового розкриття пам'яток архітектури; грані схилів, природні доміанти, водні поверхні, зелені насадження. Фактична відсутність правильно виконаного аналізу та схеми видового розкриття є базою для ігнорування в ІАОП завдання збереження історичної панорами центральної частини міста. Методика висвітлення цього розділу повно представлена у працях київського науковця Є. Водзинського, який досконало розвинув цю методику до світового рівня. Автори ІАОП нехтують опрацюваннями цього автора та вимогами ДБН Б.2.2-3:2012.

В складі документації Історико-архітектурного опорного плану авторами розроблена схема «Композиційно-художня оцінка» (території Львова?). Виконання такої схеми є вимогою державного стандарту (ДСТУ, 2016) як базовий матеріал для визначення меж охоронних зон та їх режимів в цілому для міста. Але ця схема на замінює вимоги ДБН (пункт 5.4.г) про необхідність розроблення схеми "Архітектурно-просторова композиція історичного центру населеного пункту". Відповідно до вимог ДБН мають бути представлені - історичні та сучасні містобудівні доміанти, архітектурні акценти, архітектурні ансамблі та комплекси, головні й підпорядковані планувально-композиційні осі та вузли, характерні типи міських просторів

(замкнені, відкриті, дисгармонійні), грані схилів, водні поверхні. Виділення характерних типів міських просторів є важливою складовою цього розділу, оскільки саме вони є ключем для встановлення візуального клімату історичного ядра міста. В закордонній практиці для регулювання цього питання розробляється карта так званих «голубих ліній» - композиційно-просторового регулятора висотності забудови історичного ядра.

На жаль, матеріал ІАОП дуже віддалений від повноцінного представлення цього розділу. У висновках до розділу подано загальні фрази, але так і залишилися не розкритою унікальна архітектурно-просторова композиція історичного центру Львова, у формуванні якої активну участь брали фортифікаційні комплекси. Автори за загальними фразами (чомусь лише про природні елементи міста в цілому) так і не розкрили унікальну архітектурно-містобудівну композиційну структуру центру Львова (в ДБН - *Архітектурно-просторова композиція історичного центру населеного пункту*) і не накреслили в кінцевому результаті як зберегти її унікальність. Але ж центр міста – це поєднання природних компонент – гори Високий замок та гір Святоюрської і Цитаделі (останні з архітектурними домінантами) із архітектурно-містобудівними комплексами – Старого міста (XIII-XIV ст.), середмістя т.зв. Нового Міста XIV-XVII ст. зі збереженими залишками фортифікацій, кільцевої системи площ і бульварів нового центру міста XIX ст., комплексів кварталів житлової та громадської забудови, що вперемішку з понад 30 монастирськими комплексами розміщені підковоподібно довкола середмістя і бульварного кільця, творячи особливу урбаністичну структуру.

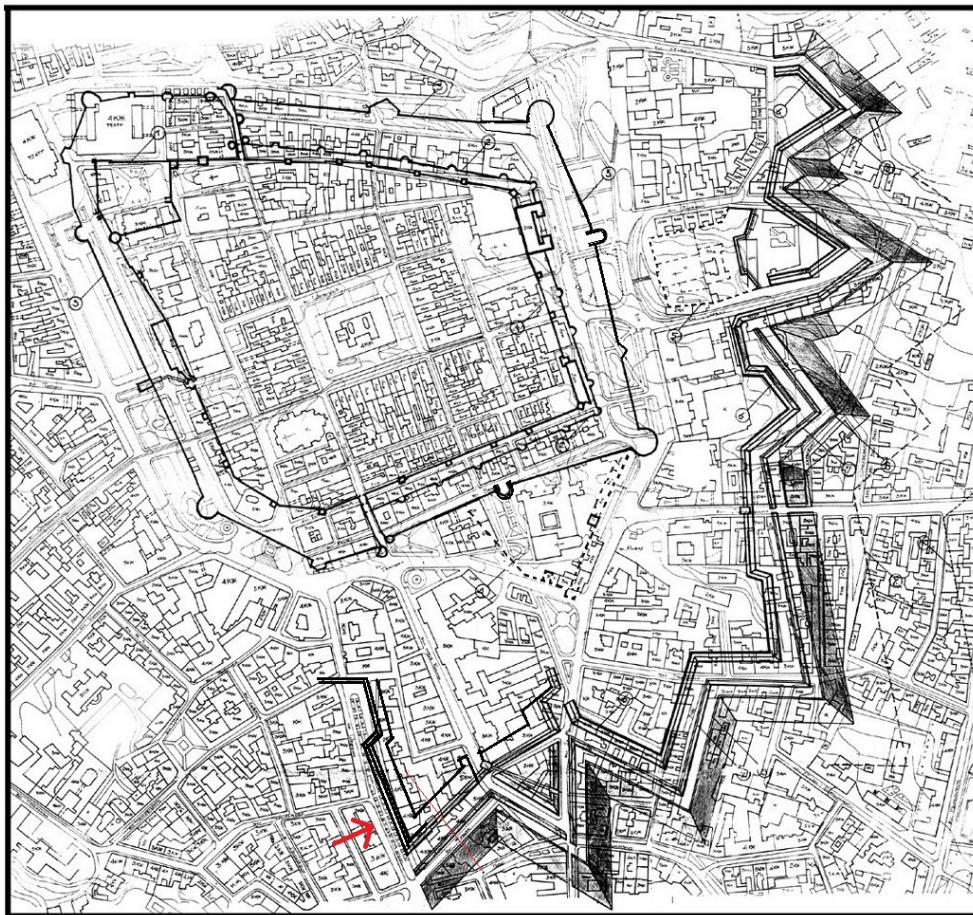

Рис. 14. Реконструкція фрагменту розпланувальної структури оборонної лінії Я.Беренса з 1682 р., виконана на сучасній топографічній підставі (Бевз М., Оконченко І., 2000). Стрілочкою нами позначено напрямок фотографування залишків південно-західного бастиону (див. рис. 14), який ще був збережений у стані руїни наприкінці XIX ст.

Рис. 15. Фото розбирання південно-західного бастиону лінії Беренса, 1890-ті роки, фотограф Марек Мюнци (Львів, 2006). З фото можна судити, що висота бастиону сягала 11-12 м.

Загалом розділ щодо пам'яток археології є найдосконалішим в документації ІАОП. Але й тут можна висловити зауваження стосовно врахування історичних об'єктів фортифікаційної та сакральної архітектури. Зокрема, пропонується взяти на облік лише одну пам'ятку: «До постановки на державний облік пропонується лише один об'єкт – курган на вул. Каменярів, 7, на території решти - встановлені зони охорони археологічного культурного шару з відповідним режимом використання» (ІАОП, 2020). Сумніваємося, що це добра стратегія для втрачених сакральних об'єктів, на місці яких не можна нічого будувати - костелом Чесного Хреста на площі Галицькій, з іншими об'єктами стовідсотково відомими і цінними – зокрема, фундаменти костелу св. Леонарда, чи церква Богоявлення Господнього, церква Св. Теодора Тиронського, вірменських церков на вул. Хмельницького, Св. Івана Богослова під Високим Замком та ін. Всі ці об'єкти повинні бути у списку пропорованих для включення до щойно виявлених пам'яток.

Залишки у фортифікацій перелічено та позначено лише умовними значками, а не точним прорисом їх конфігурації, дуже приблизним описом території, яку вони займали. Наприклад, поз. 32. «Сліди фортифікацій першої пол. XVII ст. біля Обласної клінічної лікарні та діагностичного центру між вул. М. Некрасова і Пекарською. Фрагмент лінії бастионних укріплень Ф. Гетканта». Збереглися сліди штучно сформованого рельєфу бастионів (фланкуючих елементів). Поз. 33. «Сліди фортифікацій першої пол. XVII ст. біля Львівського Національного Медичного університету ім. Данила Галицького між вул. М. Некрасова та К. Левицького. Фрагмент лінії бастионних укріплень Ф. Гетканта». Тобто реально зберегти ці залишки фортифікацій завдяки такій їх інтерпретації в ІАОП буде неможливо.

Висновки

Важливо усвідомлювати, що від часу заснування Львів був добре укріпленим містом. Інакше у середньовічний час не могло бути. Вже саме розташування середмістя на місцевості свідчить про те, що для нього вибирали територію з добрими можливостями оборони. Зовсім обійдено увагою в матеріалах ІАОП фортифікації XIX ст. Представлено лише комплекс Цитаделі. Проте мусимо звернути увагу, що австрійською владою проектувалося будівництво великого комплексу зовнішніх фортів довкола передмість та на самих передмістях (рис.). Частина з них була зведена. Їхні залишки також слід було б ідентифікувати та пропонувати для взяття на облік як нововиявлені об'єкти. Львів, у порівнянні з іншими українськими містами, мав дуже розвинуту систему оборонних ліній, які репрезентували мілітарну архітектуру всіх періодів – від XIII до XX століття. Якщо б вдалося хоча би фрагментарно дослідити, законсервувати та музеєфікувати залишки фортифікацій з кожного періоду історії Львова, то місто стало б живим підручником для вивчення історії фортифікаційної архітектури в Україні.

На жаль, маємо дуже мало докладної інформації про укріплення міста в матеріалах ІАОП. Залишилися поза увагою не лише перші укріплення з княжих часів. Не ідентифіковано та не внесено до текстової та графічної частини роботи багато залишків оборонних споруд від XIII до XIX ст. Невідображення в науково-проектній документації ІАОП об'єктів фортифікаційної архітектури загрожує повною втратою їх залишків вже у найближчий період.

З наукового погляду дуже важливим завданням слід вважати - визначення повного переліку пам'яток фортифікаційної культурної спадщини з різних містобудівних етапів розвитку Львова. Складання такого списку має як історико-архітектурне, так і пам'яткоохоронне значення. Наступним кроком мала би бути праця з ідентифікації об'єктів списку на історичних планах та на плані сучасного міста, що дозволила б виявити точні місця їх локалізації та розробити пропозиції з їх охорони та занесення в Державний реєстр нерухомих пам'яток України. При науковій інтерпретації фортифікаційних об'єктів дуже важливо розглядати їх не поодиноці, а як оборонні комплекси з певного часу та призначення.

Використана література та джерела:

Архітектура, 2011. *Архітектура. Ландшафт дахів історичного центру міста: проблеми збереження і регенерації. Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, 716.

Бевз, 2005. Бевз М. В., Оконченко І. В. Ідентифікація втраченої оборонної архітектури Львова XVII ст.: «Лінія Беренса» // *Галицька брама*. — 2005. — № 4-6 (124–126). — С. 13–19 (передрук із «Пам'ятки України». — 2004. — № 1 (142)).

Бевз М. та Оконченко І., 2000. Дослідження планувальних характеристик та стилевих ознак проектів бастионових укріплень Львова XVII ст. *Архітектура. Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, 410. Львів: НУЛП, С. 53-61;

Бевз М. та Оконченко І., 1999, Оборонний пояс Беренса. Проект чи дійсність. *Галицька брама*, 1999, №11-12 (59-60). Львів: «Центр Європи», С.10-11; 16-17.

Беренс, 1680. *Проект Яна Беренса*. Львівський Історичний Музей. Фонд Графіки. Інвентарний № Г-4337.

Вуйцик, В.С., 1994а. Архівні джерела про перебування архітектора Бернардо Морандо у Львові. *Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка. - праці секції мистецтвознавства*, Т. ССХХVII. Львів, с. 367-371.

Вуйцик, В.С., 1994б, Фортифікатори Львова 15 – 17 ст. *Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація»*, число 2. Львів, 1994, с. 18-23.

Геткант, 1635. Центральний Державний Історичний Архів (ЦДІА) України в м. Львові: *План-проект Фридерика Гетканта*. Оригінал у Військовому Архіві Швеції. Копія. Фонд 742, опис 1, одиниця збереження 1141.

Гронський, Й., 1979. Оборонні укріплення середньовічного Львова. *Жовтень*, 7-8. 1979. с.122-131, 120-133.

ДБН, 2012. *Державні Будівельні Норми України. Склад та зміст історико-архітектурного опорного плану населеного пункту*. ДБН Б.2.2-3:2012. Київ, Мінрегіон України.

Десро, 1695. *План фортифікацій Львова під час турецької облоги 1695 р.* Львівський Державний Історичний музей. Фонд графіки, інв № 36.

Дубик та Піняжко, 2009. Юрій Дубик, Тарас Піняжко. Цитадельна гора у Львові. Етапи трансформації історико-архітектурного та ландшафтного середовища. *Вісник. Укрзахідпроектреставрація*. Львів, 2009, число 19, с. 133—152.

ДСТУ, 2016. *Склад та зміст науково-проектної документації щодо визначення меж і режимів використання зон охорони пам'яток архітектури та містобудування* ДСТУ Б Б.2.2-10:2016. Київ, ДП "УкрНДНЦ".

ІАОП, 2020. *Історико-архітектурний опорний план м. Львова*. Науково-проектну документація. (ПОГ «Інститут культурної спадщини») [online] Доступно: < <https://drive.google.com/drive/folders/1VDCjTstrajEupljZmEXUrTRINsvhvFtD> > [Дата звернення 01.05.2021].

Кісь, 1961. Соціальна боротьба у місті Львові у XV-XVIII ст. Збірник документів. Під ред. Я.П. Кіся. Львів, 1961. С. 205.

Львів, 2006. *Львів на фотографії*. Львів: видавництво «Центр Європи», 2006.

Максим'юк Т. та Дідик В., 2011. П'ятий фасад відкритих територій Львівського бельведеру. *Архітектура. Ландшафт дахів історичного центру міста: проблеми збереження і регенерації*. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, 716, с.166-181.

Могитич, Р., 1994. Львів – місто-фортеця. *Віче*, 15-16. Львів.

Оконченко, І., 2009. Ігор Окоченко. Львівська цитадель у контексті укріплень сер. XIX – поч. XX ст. *Вісник. Укрзахідпроектреставрація*. Львів, 2009, число 19, с. 108—132.

Оконченко, І., 2011, Мілітарна архітектура в історичних панорамно-перспективних зображеннях Львова. *Архітектура. Ландшафт дахів історичного центру міста: проблеми збереження і регенерації*. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, 716, с.191-197.

Пам'ятники, 1985. Пам'ятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Київ, «Будівельник», 1985. Т. 1-4.

Трегубова Т. та Мих Р, 1989. *Львів. Архітектурно-історичний нарис*. Київ: «Будівельник», С.44-46.

ЦДІА, б\д. *Центральний Державний Історичний Архів (ЦДІА) України в м. Львові*: Ф. 742, оп. 1, спр. 1477, арк. 1; ЦДІА України в м. Львові: Ф. 742, оп. 1, спр. 1476, арк. 1;

Czerner, O., 1997. *Lwów na dawnej rycinie i planie*. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1997. S. 39.

Czolowski, 1891. Aleksander Czolowski. Lwów za ruskich czasów. *Кwartalnik historyczny*, 1891, s. 777-790.

Josefowicz, T., 1854. *Kronika miasta Lvova od roku 1634 do 1690, obejmujaca w ogolnoscі dzieje Rusi Czervonej, a zvlaszczа Historyа arcybiskypstwa Lwowskego w tej epoсе*. Lwów: Drukarnia zakładu narod. im. Ossolińskich, nakładem Wojcecha Manieckiego, S. 409.

Łobocki, J.M. 1982. Plan Lwowa Fryderyka Getkanta z 1635 roku i jego interpretacja. *Studia i materiały do teorii i historii architektury i urbanistyki*, T. XVII. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1982. s. 65-75.

Opalek M., 1990, *Obrazki z przeszłości Lwowa*. Biblioteka Lwowska, T. 5. Warszawa: PDW, 1990.

Plan, 1820. «Plan der Stadt Lemberg samt ihren Vorstädten». (1820). M 1:5000. - G I h, 372 – 8. Kriegsarchiv. Wien. Kartensammlung. - 2 Gez. Bl.

Tomkiewicz, 1971. Tomkiewicz W. Dzieje obwarowań miejskich Lwowa. *Kwartalnik architektury i urbanistyki*. Warszawa, 1971, zeszyt 2-3, s. 93-137.

Witwicki, 1971. Janusz Witwicki. Owarowania śródmieścia Lwowa. *Kwartalnik architektury i urbanistyki*. Warszawa, 1971, zeszyt 2-3, s. 139-204.

References:

Arkhitektura, 2011. *Architecture. The landscape of the roofs of the historic city center: problems of preservation and regeneration. Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic"*, 716.

Bevz, 2005. Bevz M.V., Okonchenko I.V. Identification of the lost defensive architecture of Lviv of the 17th century: "Berens Line" // *Halytska brama*. 2005. № 4-6 (124-126). С. 13-19 (reprint from "Pamiatky Ukrainy". 2004. № 1 (142)).

Bevz M. & Okonchenko I., 2000, Research of planning characteristics and stylistic features of projects of bastion fortifications of Lviv of the XVII century. *Architecture. Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic"*, 410. L'viv: NULP, p.53-61;

Bevz M. & Okonchenko I., 1999, Berens defensive belt. Project or reality. *Galician Gate*, 11-12 (59-60). L'viv: "Tsentr Yevropy", p.10-11; 16-17.

Berens, 1680. *Project by Jan Behrens. Lviv Historical Museum*. Graphics Foundation. Inventory № G-4337.

Vuytsyk, V.S., 1994a. Archival sources about the stay of architect Bernardo Morando in Lviv. *Notes of the Taras Shevchenko Scientific Society. - works of the section of art history*, T. SS XXVII. L'viv, p.367-371.

Vuytsyk, V.S., 1994b, Fortifiers of Lviv 15 - 17 centuries. *Bulletin of the Institute "Ukrzahidproektrestavratsiya"*, 2. L'viv, p.18-23.

Getkant, 1635. Central State Historical Archive (CDIA) of Ukraine in Lviv: *Frederic Getkant's plan-project*. Original in the Swedish Military Archives. Copy. Fund 742, description 1, storage unit 1141.

Hrons'kyi, Y., 1979, Defensive fortifications of medieval Lviv. *October*, 7-8. p.122-131, 120-133.

DBN, 2012. Derzhavni Budivel'ni Normy Ukrainy. *Sklad ta zmist istoryko-arkhitekturnoho opornoho planu naselenoho punktu*. DBN B.2.2-3:2012. Kyiv, Minrehiion Ukrainy.

Dubyk ta Piniashko, 2009. Yuriy Dubyk, Taras Piniashko. Citadel Mountain in Lviv. Stages of transformation of historical-architectural and landscape environment. *Bulletin of the "Ukrzahidproektrestavratsiya"*. Lviv, 2009, number 19, p. 133—152.

Desro, 1695. *Plan of fortifications of Lviv during the Turkish siege of 1695*. Lviv State Historical Museum. Graphics Fund, inv № 36.

DSTU, 2016. *Sklad ta zmist naukovo-proektnoyi dokumentatsiyi shchodo vyznachennya mezh i rezhymiv vykorystannya zon okhorony pam'yatok arkhitektury ta mistobuduvannya* DSTU B B.2.2-10:2016. Kyiv, DP "UkrNDNTS".

IAOP, 2020. Historical and architectural reference plan of Lviv. Research and design documentation. (POG "Institute of Cultural Heritage"[online] Available at: <<https://drive.google.com/drive/folders/1VDCjTstrajEupljZmEXUrTRINsvhvFtD>> [Accessed at 01.05.2021].

Kis', 1961. Social struggle in the city of Lviv in the XV-XVIII centuries. Collection of documents. Ed. by J.P. Kis'. Lviv, 1961, s. 205.

Lviv, 2006. Lviv on the photos. Lviv: Publishing House "Centr Europey", 2006.

Maksymyuk T. & Didyk V., 2011. The fifth facade of the open areas of the Lviv Belvedere. *Architecture. Landscape of the roofs of the historic city center: problems of preservation and regeneration. Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic"*, 716, p.166-181.

Mohytych, R., 1994, Lviv is a fortress city. *Chamber*, 15-16. L'viv.

Okonchenko, I., 2009. Ihor Okonchenko. Lviv Citadel in the context of fortifications mid. XIX - early XX century. *Bulletin of the "Ukrzahidproektrestavratsiya"*. Lviv, 2009, number 19, p. 108—132.

Okonchenko, I., 2011, Military architecture in historical panoramic and perspective images of Lviv. *Architecture. Landscape of the roofs of the historic city center: problems of preservation and regeneration. Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic"*, 716, p.191-197.

Pamyatniki, 1985. Monuments of architecture and town planning of Ukrainian SSR. Kyiv, "Budivelnik", 1985. T. 1-4.

Trehubova T. ta Mykh R, 1989. *Lviv. Architectural and historical essay*. Kyiv: Budivelnik, p.44-46.

TSDIA, w\d. *Tsentral'nyy Derzhavnyy Istorychnyy Arkhiv (TSDIA) Ukrayiny v m. L'vovi*: F. 742, op. 1, spr. 1477, ark. 1; TSDIA Ukrayiny v m. L'vovi: F. 742, op. 1, spr. 1476, ark. 1.

Mykola Bevz

Department of Architecture and Conservation,

L'viv Polytechnic National University,

Department of Built Conservation, Lublin University of Technology

e-mail: bevmist@polynet.lviv.ua

ORCID: 0000-0003-1513-7045

PRESERVATION OF HISTORICAL FORTIFICATIONS AND VALUABLE URBAN STRUCTURE OF THE CITY (NOTES FOR SCIENTIFIC AND DESIGN DOCUMENTATION - HISTORICAL AND ARCHITECTURAL BASIC PLAN OF LVIV)

© Bevz M., 2021

Abstract. The article analyzes the research and design documentation "Historical and architectural basic plan of the city of Lviv" (2020) in terms of identification and protection of fortifications. The analysis of the documentation revealed little attention of the authors to the study and coverage of the stages of development of the fortification lines of Lviv from the XIII to the XIX century. This approach has led to the debatable identification of many objects by their historical, urban and architectural value, inaccurate dating, lack of proposals for their protection. In particular, the assessment of a complex of fortifications, the so-called "F. Hetkant's defensive line" from 1635

The authors of the documentation did not analyze the stages of development and assess the time-varying urban structure of the quarters, even in the city center. The development of buildings in the areas of the former suburbs was also not covered in detail. But these are areas

that have been filled with very important facilities and functions in the past. The nature of the development of the quarters took different forms depending on the time of the site. The sites themselves developed abruptly along with the movement of the lines of urban fortifications further from the city center. The construction of a new, more modern line of fortifications and its advancement made it possible to intensify construction in areas that were previously outside the fortified territory. Lviv has gone through six such major stages of urban transformation associated with the development and modernization of fortifications from the thirteenth to the nineteenth century. This relationship between the development of fortification systems and the architectural-spatial and planning structure is the key to understanding the urban history of the city. Without a detailed reconstruction of the phases of construction of fortifications, it is impossible to properly navigate the nature of changes in the architectural-compositional and planning structure of the city.

For example, after the removal of fortifications far beyond the central district of the city, began active changes and intensification of housing and public buildings in areas of former suburbs, where previously dominated by large monastic complexes and palaces of wealthy burghers. The quarters here began to change the character of their urban structure, evolving from the shape of a quarter with a palace and a garden-park in the suburbs (there were dozens of them in Lviv in the suburbs) to a densely built-up quarter during the XVIII-XIX centuries. However, today in the slums of such neighborhoods with their careful study can be found hidden relics of the original history of the city.

The web of neighborhoods laced with dense lace around the city center also has encoded individual pages of unique urban history. The historical and architectural reference plan of the city is a scientific documentation that should reveal all the specific features of different urban planning formations - including the emergence and development of fortification lines, changes in hydrography, changes in street planning, changes of the nature of each quarter. According to the provisions of the State Building Norms for the development of historical and architectural reference plans (2012) should be performed scientific study, analysis and classification of immovable cultural heritage of the city by type (archeology, history, monumental art, architecture, urban planning, landscaping art, natural landscape, science and technology). This study and analysis should end with the definition of the stages of formation of each complex. Characteristic features and values of all objects of cultural heritage by types should be revealed for each city site. Fortifications were a particularly important element in the development of the city structure in the past. Their complexes had the greatest impact on the planning structure of the city. Fortifications often dictated the development of the city in one direction or another. Therefore, the theoretical reconstruction of the stages of development of urban defense systems is an important task for the historical and architectural reference plan.

Our research was implemented in the framework of the research topic of the Department of Architecture and Restoration of the National University "Lviv Polytechnic" "Regeneration of historic architectural and urban complexes" (№ state registration 0116U004110).

Key words: historical and architectural basic plan of the city, fortifications, planning structure, monuments of architecture and urban planning, city of Lviv.